

Демидчик Г. С., Собко В. О.

ОРГАНІЗАЦІЯ ЛІНГВІСТИЧНИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ ЯК ШЛЯХ ДО УДОСКОНАЛЕННЯ ГРАМАТИЧНОГО ЛАДУ МОВЛЕННЯ

У статті розкрито можливості організації в початковому курсі української мови лінгвістичних спостережень за семантико-стилістичними властивостями прийменників із метою вдосконалити граматичний лад мовлення школярів.

Ключові слова: лінгвістичні спостереження, прийменники, семантичні і стилістичні властивості прийменників, граматичний лад мовлення.

В статті розкриваються можливості організації в початковому курсі української мови лінгвістичних спостережень за семантико-стилістичними властивостями прийменників із метою вдосконалення граматичного ладу мовлення учнів.

Ключевые слова: лингвистические наблюдения, предлоги, семантические и стилистические особенности предлогов, грамматический строй речи.

The article deals with the organizing possibility of linguistic observations semantic and stylistic properties of prepositions to improve the grammatical structure of pupils' speech in the early course of Ukrainian.

Key words: linguistic observations, prepositions, semantic and stylistic properties of prepositions, grammatical structure of pupils' speech.

Мовно-мовленнєвий розвиток молодших школярів відповідно до мовної і мовленнєвої змістових ліній, визначених у Державному стандарті початкової загальної освіти, відбувається насамперед у процесі оволодіння курсом української мови, основна мета якого – формувати ключову комунікативну компетентність, тобто здатність висловлюватися і спілкуватися, володіти мовою в усіх галузях і видах мовленнєвої діяльності, доступних для молодших школярів. Саме тому в початковому курсі української мови чітко виявляються і взаємодіють два його складники – мовленнєвий розвиток учнів і їхня мовна освіта. Важливе значення тут має встановлене між цими двома компонентами співвідношення. Початкові відомості про мову є підґрунтям для формування потрібних комунікативних умінь. У результаті спостережень за мовними явищами – словами, їх складом і утворенням, зміною і сполучуваністю – формується граматичний лад мовлення, накопичується мовленнєвий досвід, розвивається мовне чуття.

Стаття має на меті описати можливість організації лінгвістичних спостережень на уроках української мови за семантико-стилістичними властивостями прийменників, що розкриє особливості їх значення й уживання, збагатить лексичний запас учнів словами з цього розряду, удосконалив граматичний лад мовлення, забезпечить свідоме використання їх у висловлюваннях різних типів і стилів.

Аналіз мовознавчої літератури та лінгвістичних наукових розвідок дав можливість визначити семантичні й граматичні функції та семантико-стилістичні властивості прийменників, їх роль як засобу розвитку комунікативно-мовленнєвих умінь. Це є важливим теоретичним підґрунтям для ознайомлення молодших школярів із прийменниками на теоретично-практичному рівні, на що націлює комунікативно-діяльнісний підхід до вивчення шкільного курсу рідної мови.

Незважаючи на те, що окремі дослідники не вважають прийменники частиною мови, інші надають їм другорядного значення, вони становлять структуру мови, її «внутрішню і зовнішню національну специфіку» [6, с. 3], і роль їх досить значна. Прийменники та прийменниково-відмінкові конструкції є «именним обликом» мови. Розвиваючи та збагачуючи іменникову відмінкову парадигму, вони виконують не менш важливу роль як семантико-синтаксичні та стилістичні мовні засоби, розкривають своє функційно-семантичне значення залежно від лексичної і фразової ситуації.

Щодо прийменників і їх лексичного значення висловлювали різні думки. Деякі вчені не вважають прийменники навіть словами [2; 4]. В. В. Виноградов дотримувався іншого погляду. Називаючи прийменники лексичними одиницями, він відзначав, що вони не втратили лексичну відокремленість і не стали «звичайними відмінковими префіксами», та водночас «власне значення прийменника не може проявитися поза зв'язком з відмінковою формою якої-небудь назви особи чи предмета» [1, с. 531]. Виявляючи лексичне значення, прийменники виражають просторові, часові, причинові, об'єктні й інші типи відношень. Заразом прийменники можуть виражати і «відношення один до одного тих предметів і дій, станів, ознак, які цими словами названо» [6, с. 706].

Про наявність значення у прийменників, на думку професора І. К. Кучеренка, свідчить можливість назвати поза контекстом низку прийменників з протилежним значенням: *від – до, на – з, перед – за, під*

– над, за – проти та ін. Можна також виокремити й прийменники-синоніми: *коло* – *біля, при, близько; між* – *серед; крізь* – *через* та ін. Значна частина прийменників є багатозначними і виражає різний характер відношень між повнозначними словами: *на, в (у), з, за, від, до*. З небагатьма функціями вживаємо прийменники *без, крізь, крім, об*. Про семантичну значущість прийменника свідчить і логічне умотивування його в реченні. Так, логіка думки умотивовує використання прийменника *між* з іменником, що називає багато предметів. Щоб повністю виявити значення прийменника, завжди потрібен контекст, де особливо яскрава для сприймання семантика прийменника, відчутна його змістова вага [5].

Оскільки прийменники виконують у мовленні винятково важливі граматичні функції – служать одним із найголовніших засобів вираження синтаксичних відношень між словами – робота з ними в початковій школі, за нашим переконанням, потребує більшої уваги.

Досліджуючи проблему розвитку комунікативно-мовленнєвих умінь, ми аж ніяк не можемо обійти ці слова, які найкраще виявляють свою природу на рівні мовлення – різножанрового і різностильового безпосереднього спілкування. Опишемо, яку роботу з мовним матеріалом може проводити вчитель, щоб ознайомити школярів із «ресурсами» прийменників і навчити правильно використовувати їх у мовленні, тим більше, що в сучасній методиці це питання розроблено недостатньо.

Щоб проілюструвати виражальні можливості прийменників, тобто здатність виражати просторові, часові, причинові, об'єктні відношення, учитель може органічно поєднувати вивчення програмового лексико-граматичного та граматико-орфографічного матеріалу зі спостереженням за роллю і властивостями цих слів.

Збагачення словникового запасу молодших школярів прийменниками, засвоєння їх ролі та властивостей і формування на цій основі комунікативно-мовленнєвих умінь можливе в результаті спланованої й систематичної роботи, розпочинаючи з періоду навчання грамоти, коли учні дізнаються про «маленькі слова», що складаються з однієї – чотирьох літер, спостерігають за їх уживанням, сполученням з іншими словами, правописом.

Фрагмент уроку

Учитель. Погляньте на малюнки і скажіть, що ви на них бачите. (На малюнках: у зошиті написано слово «мама»; аркуш з альбому). Де написано слово?

Діти. Слово в зошиті.

У. З чого цей аркуш?

Д. Аркуш з альбому.

У. Послухайте, як я вимовлю по черзі ці речення і порахуйте кількість слів у кожному. (Повільно вимовляє).

Д. У першому реченні три слова. У другому реченні також три слова.

У. Змодельуйте ці речення.

Д. (Виконують). І _____ . І _____ .

У. Вимовте речення ще раз, показуючи на позначення того слова, яке вимовляєте.

Д. (Виконують).

У. Нам уже й раніше траплялися такі маленькі слова у та з, які позначає одна літера. Але це не букви, а окремі слова й писати їх слід окремо від інших слів. Називають їх прийменниками. Чому вони мають таку назву, ви дізнаєтеся пізніше. Нам ще будуть траплятися прийменники, що складаються з двох, трьох, чотирьох букв.

У. Розгляньте малюнки і скажіть, кого або що на них зображено. (На малюнках: хлопчик танцює з дівчинкою; ваза з квітами; у котика бантик; у склянці молоко).

Д. Хлопчик танцює з дівчинкою.

Д. Ваза з квітами.

У. А як по-іншому можна сказати про квіти? У чому вони?

Д. Квіти у вазі.

Д. У котика бантик.

У. А як по-іншому можна сказати про котика? З чим котик?

Д. Котик із бантиком.

Д. У склянці молоко.

У. А по-іншому? З чим склянка?

Д. Склянка з молоком.

У. От ми й навчилися вживати прийменники у та з і пам'ятатимемо, що прийменники – це окремі слова, хоч і зовсім маленькі, і писати їх треба окремо з іншими словами.

Принадібно вчитель знайомить із нормами співзвучності слів, коли до прийменника для милозвучності слід додавати звук [і].

Трохи пізніше, вивчаючи букви «де», «ен», «пе», після читання складових таблиць учитель повертає увагу до «чарівних» складів, які перетворюються в окремі слова. Це, звичайно, прийменники *до, на,*

по. А синтетична вправа на зразок «На + д» та її казкове продовження ознайомлять першокласників із новими прийменниками *над і під* [3, с. 17].

Розповідаючи казкові історії з життя прийменників, учитель збагачує мовлення школярів такими словами, активізує їх уживання. Першокласники складають речення, будують їх графічні моделі, позначаючи ці маленькі слова короткими рисочками. Метою подібних вправ є не тільки розвиток мовленнєвих умінь, а й засвоєння норм орфографії.

Розвиток мовленнєвих умінь, пов'язаних з уживанням прийменників, забезпечує використання вправ, які на основі попередніх знань про прийменники мають завдання виявити їх у запропонованому мовному матеріалі, встановити їх зв'язок з іменниками, зробити висновок про те, чому прийменники так називають, привернути увагу до лексичного значення прийменників, їх ролі у реченні, запам'ятати окремі комунікативно важливі конструкції з прийменниками. Нижче наводимо приклади тренувальних вправ, завдання яких – удосконалити граматичний лад мовлення учнів.

1. 1. З кожної групи слів склади і запиши речення, додаючи прийменники.

Сплять, клени, снігом. Жовтіє, дубках, листя. Зелені, стоять, шапках, ялиночки, снігових. Лунко, вітри, степах, співають. Деревя, потаємну, ведуть, розмову.

2. Підкресли прийменники. Для чого вони служать у реченні?

2. 1. Дай відповіді на запитання.

1. У якій школі ти навчаєшся? 2. З ким ти сидиш за партою? 3. Де ти відпочивав під час канікул? 4. Які книжки тобі подобається читати? 5. У які ігри ти любиш гратися?

2. Відповіді запиши, підкресли прийменники. Згадай, як їх треба писати.

3. 1. Прочитай. Запам'ятай, як правильно треба говорити.

Сумувати за подругою, слідувати за підручником, за життя письменника, згідно з умовою задачі, упродовж тижня, один день на місяць, о третій годині, розказати про брата.

2. З двома словосполученнями (на вибір) склади речення.

4. 1. Прочитай слова.

Підсніжник, підберезовик, прикордонник, безробітний, прийменник, заробіток, залісся, Прикарпаття, закарпатський.

2. Подумай, чому так названо ці поняття? Дай розгорнуте пояснення.

5. 1. Утвори прикметники від іменників із прийменниками. До утворених прикметників добери іменники.

Без хмар, без голосу, на березі, без краю, при дорозі, біля школи, без міри, біля садиби, без ніг, за морем.

2. Запиши утворені сполучення слів. Познач у прикметниках префікси.

6. 1. Склади й запиши речення з прийменниками *на, під; у, з; перед, за; до, від*.

Що ти можеш сказати про пари цих прийменників?

2. Біля іменника в дужках познач відмінок.

7. 1. Прочитай речення.

1. Біля школи учні посадили берізки. 2. Андрійко стояв перед мамою з понурою головою. 3. По саду тихо ходить осінь. 4. Правила треба вивчати задля грамотного письма. 5. Після закінчення лінійки всі розійшлися по класах.

2. Заміни прийменники близькими за значенням і запиши свої речення.

Ефективною формою засвоєння прийменників може стати лінгвістична казка «Пригоди з прийменниками» [3, с. 17]. Вона викличе інтерес до вивчення цих слів, допоможе усвідомити їх роль у мовленні, активізує вживання прийменників у висловлюваннях молодших школярів.

Лінгвістичні спостереження дають можливість виявити лексичні і стилістичні властивості прийменників, учать свідомо будувати потрібні мовні конструкції з ними на основі зразка, урізноманітнюють і збагачують мовлення школярів. Проте подібні вправи невичерпні. Щоб показати учням роль прийменників, їх різноманітність, учитель повинен мати глибокі знання з мови, бажання долучити своїх вихованців до пізнання мовної глибини.

Література:

1. Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М. : Наука, 1986. – 784 с.
2. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1988. – 256 с.
3. Демидчик Г. Зміст і форми вивчення прийменників з комунікативною метою / Г. С. Демидчик // Початкова школа, 1999. – № 6. – С. 14–17.
4. Курилович Е. Очерки по лингвистике : сб. статей / Е. Курилович. – М. : Изд-во ин. лит., 1962. – 456 с.
5. Кучеренко І. К. Семантична основа ад'єктивних слів / І. К. Кучеренко // Українське мовознавство. – 1989. – № 16. – С. 13–22.
6. Русская грамматика : в 2-х т. – М. : Наука, 1980. – Т. 1. – 783 с.